

1844 El Yazmaları'nın ilk Farsça çevirisinin kapağı.

MARX'IN DOĞU'YA BAKIŞI: BATI'NIN TANIMLANMASININ BİR ARACI OLARAK DOĞU*

Lütfi Sunar**

Marx'ın Doğu toplumlarına yaklaşımı etrafında geniş bir literatür bulunmaktadır. Daha çok ATÜT etrafında şekillenen bu tartışmalar esasen tarihsel aşamalar çerçevesinde sosyalizme geçiş bağlamında gerçekleşmektedir.¹ Bu meyanda Marx'ın Doğu toplumlarına dair çözümlenmeleri hakkındaki incelemeler genellikle içinde bulunulan dönemin siyasi atmosferine göre şekillenmiş, Marksizm içi bölünmelerden ve Batı'daki genel bilimsel ortamlardan hayli etkilenmiştir. Bu sebeple Doğu toplum-

**Y. Doç. Dr. Lütü Sunar, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde Prof. Dr. İsmail Coşkun'un danışmanlığında hazırlanan *Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları* başlıklı doktora tezinin bir kısmının gözden geçirilmesiyle kaleme alınmıştır.

¹ Dünyada ATÜT etrafındaki tartışmaların dört aşamalı bir seyri mevcuttur. İlk olarak 1920'lerde devrim sonrası Sovyetler'in egemenliğindeki toplumları tanımak amacıyla başlayan tartışmalar, 1931'de ATÜT'ün literatürden çıkarılması ile sona ermiştir. İkinci aşamada Marx'ın böyle bir kavramının ve yaklaşımının olmadığı görüşü benimsenmiştir. *Grundrisse*'nin yeniden yayımı, Stalin'in ölümü ve uluslararası siyasette yaşanan değişimlerle tartışmalar yeniden başlamıştır. 1960'lardan 1980'lere kadar ATÜT tartışmaları en canlı dönemini yaşamış ve modernleşme, sosyalizme geçiş ve üçüncü dünya tartışmaları içerisinde önemli bir yer tutmuştur. 1980'lerden sonra ise Marx'ın Doğu toplumları teorisi ve ATÜT tartışmaları gittikçe sönümlenmiştir. Marx'ın ATÜT tezleri etrafındaki literatür hakkında detaylı bir tartışma için bkz. Lütü Sunar, *Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2010, s.63-83.

ları incelemesinin Marx'ın teorik modelindeki yeri genellikle ele alınmamıştır. Bu makalede Marx'ın Doğu toplumları çözümlemesinin onun teorik modelindeki yeri incelenmekte ve Marx'ın Batı toplumlarını açıklamak üzere Doğu toplumlarına başvurduğu, Doğu'yu kendi açıklamasında bir karşıt öge olarak inşa ettiği iddia edilmektedir.

MARX'IN DOĞU TOPLUMLARINA GENEL YAKLAŞIMI: TARİHSEL AŞAMALAR VE ÜRETİM BİÇİMLERİ

Marx'ın Doğu toplumlarına yaklaşımı onun üretim biçimleri ekseninde oluşturduğu tarihsel aşamalandırma ve her bir aşamaya tekabül eden toplum biçimleri çerçevesinde şekillenmektedir. Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'ndeki el değirmeninin feodal beyli toplumu; buharlı değirmenin ise sanayi kapitalistli toplumu doğuracağı şeklindeki² ünlü cümlesi farklı üretim güçlerinin farklı üretim biçimlerine ve dolayısıyla farklı toplumsal biçimlere yol açtığı düşüncesini göstermektedir. *Ücretli Emek ve Sermaye*'deki daha kapsamlı bir değerlendirmede ise "Üretim ilişkileri bir bütün hâlinde toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu ve özellikle belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu, özgün, ayırt edici nitelikte bir toplumu oluşturur" demektedir.³

Marx ilk eserlerinden itibaren modern toplum biçiminin ortaya çıkışı problemi bağlamında çeşitli tarihsel dönemleştirmeler ve toplum tasnifleri yapmıştır. Bu anlamda ilk dönemleştirmeyi *Alman İdeolojisi*'nde bulmaktayız. Buradaki dönemleştirmenin temel ilkesi Marx tarafından şöyle açıklanmaktadır: "İş bölümünün gelişmesinin çeşitli aşamaları, bir o kadar farklı mülkiyet biçimlerini temsil eder; bir başka deyişle, iş bölümünün her yeni aşaması, çalışmanın konusu, aletleri ve ürünleri bakımından bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri de belirler."⁴ Bu temel ilke üzerinden üç tür mülkiyet biçimi (aşiret mülkiyeti ve onun dönüşmüş şekli ortak mülkiyet, feodal zümre mülkiyeti ve özel mülkiyet) üzerinden üç

² Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, MECW Vol. 6, New York: International Publishers, 1976, pp.105-206, s.166; Karl Marx, *Felsefe'nin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 1999, s.109. Bu cümlelerin aynı eserdeki farklı bir ifadesi de şöyledir: "Eldeğirmeni buharlı değirmenden ayrı bir iş bölümünü öngörür." bk. Marx, *The Poverty of Philosophy*, s.183; Marx, *Felsefe'nin Sefaleti*, s.132. Okuyucunun daha kolay takip edebilmesi açısından Marx'ın eserlerindeki referanslar hem İngilizce hem de Türkçe kaynaklara verilmiştir.

³ Karl Marx, *Wage Labour and Capital*, MECW Vol. 9, New York: International Publishers, 1976, pp.197-229, s.211-212; Karl Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2008, s.37.

⁴ Karl Marx, Frederick Engels, *German Ideology*, MECW Vol. 5, New York: International Publishers, 1976, pp.19-584, s.32; Karl Marx, Frederick Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2004, s. 20.

tarihsel aşamanın (antik, feodal, modern) doğuşu genel hatlarıyla açıklanmaktadır.

Komünist Manifesto'daki dönemleştirmede ise kapitalizmin merkezîliği belirginlik kazanmıştır. Burada dönemler arasında geçiş ve değişim mekanizması doğrudan sınıf çatışması ile ilişkili bir şekilde ele alınmaktadır. Burada tarihsel dinamiğin ilkesi "Tüm toplumların tarihi sınıf çatışmalarının tarihidir."⁵ şeklinde açıklanmaktadır. Üç aşamalı tarihsel dönem fikri (köleci, feodal ve modern burjuva toplumu) *Komünist Manifesto*'da da devam etmektedir.

Marx'ın ekonomi politik çalışmalarının ilk neticesi olan *Grundrisse*'de antik ilkel toplumlar iki ayrı başlık altında ele alınarak farklı bir model oluşturulmuştur. *Grundrisse*'nin en önemli yeniliği klâsik üçlü zincirin dışında Asyatik toplum diye ayrı bir toplum biçimini devreye sokmasıdır.⁶ Bu şemada dinamik bir yapıya sahip Batılı üretim biçimlerinin karşısına değişmeyen Doğulu üretim biçimi konmaktadır. Böylece dünya tarihi başlangıcından beri oluşan bu dinamik ve pasif toplum ikilemi çerçevesinde ele alınmakta ve kapitalizmin Batı'da ortaya çıkışı açıklanmaktadır. *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı'nın Önsöz*'ü bu açıklama biçimi üzerinden üretim biçimleri çerçevesinde dört üretim ve toplum biçimini (Antik üretim biçimi, Feodal üretim biçimi, Asya tipi üretim biçimi, Kapitalist üretim biçimi) ortaya koymaktadır.⁷ *Kapital*'de de sürdürülen bu şema Marx'ın aşamalandırma girişimlerinin olgun hâlini temsil etmektedir.

Marx'ın üretim biçimleri çerçevesinde dört aşamalı olarak şekillendiği bu tarihsel gelişim şeması Avrupa'da aydınlanma sonrasında sık sık rastlanan klâsik üç aşamalı tarih tezi üzerine bina edilmektedir. Marx klâsik üç aşamaya bu aşamaları önceleyen ve onlara paralel bir biçimde varlığını devam ettiren bir Asyatik biçim eklemekte ve böylece Antik Batı

⁵ Karl Marx, Frederick Engels, *Manifesto of the Communist Party*, MECW Vol. 6, New York: International Publishers, 1976, pp.477-520, s.482; Karl Marx, Frederick Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, Çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 2005, s.116

⁶ Dönemin Aryancı fikirlerinde etkilenen Marx, *Grundrisse*'nin son cümlesinde "köklü bir tarih araştırması, bütün uygar halkların çıkış noktası olarak bu topluluğu yeniden bulur" diyerek Hindistan'ı kökene yerleştirmektedir. Karl Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, MECW Vol. 29, New York: International Publishers, 1986, s.253; Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri Cilt 2*, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2003, s.339

⁷ Karl Marx, *Preface (A Contribution to the Critique of Political Economy)*, MECW Vol. 29, New York: International Publishers, 1987, pp.261-265, s.262-264; Karl Marx, "Önsöz," *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1993, pp.21-26, s.24.

ile Antik Doğu'yu birbirinden ayırmaktadır.⁸ Evrensel ilerlemeci bir tarihi oluşturan Batılı üç aşama korunmakta buna paralel bir biçimde değişmeden devam edegelen Asyatik biçim formüle edilmektedir.

Bu aşamalandırma dâhilinde Marx'ın Doğu toplumlarına dair çözümlemeleri, Batı'da 18. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu ile ilgili yaygın bir değerlendirme olan Şark despotizmi tezlerinin üretim biçimi çözümlemesi çerçevesinde ele alınması ile ortaya çıkmıştır. Marx, Doğu ve Batı üretim biçimlerini ve dolayısıyla toplumsal biçimlerini birbirinden ayıran iki temel etkenden bahsetmektedir: (1) Üretim araçlarında (toprakta) özel mülkiyetin olmaması, (2) buna bağlı olarak üretim ilişkilerinde bireyin özgürlüğünü kazanmaması ve dolayısıyla tarihin motoru olan sınıf mücadelesinin ortaya çıkmaması.

MARX'IN DOĞU TOPLUMLARI ÇÖZÜMLEMESİ

Marx'ın Doğu toplumlarına yaklaşımlarının temelinde sulama ve toprak mülkiyetinin karakteri ile ilgili çözümlemeleri bulunmaktadır. Bunu tamamlar mahiyette tarım ve zanaatkârlığın birlikteliği çerçevesinde kendi kendine yeten köy topluluklarının içe kapanıklığına dair incelemeler gelmektedir. Bu çerçevede Marx, Doğu toplumlarında şehrin doğası ve mevcudiyetini sorunsallaştırmaktadır. Böylesi bir toplumsal yapıda toplumsal durağanlık ve bu toplumların tarihin başından beri değişmeden kalması konuları ekseninde Doğu toplumlarının karakterine dair çözümlemeler getirmektedir. En sonunda ise bütün bu çözümlemeler çerçevesinde Marx'ın sömürgeciliğin konumuna dair görüşleri şekillenmektedir.

Despotik Devlet, Sulama ve Toprak Mülkiyeti

Marx, Doğu toplumlarına dair görüşlerini onsekizinci yüzyıldan miras kalan Şark despotizmi tezlerini iktisadi bir çözümlemeyle zenginleştirerek kurmuştur.⁹ Marx'a göre Doğu'da nehirlerin biçimi, verimli nehir

⁸ Burada Marx'ın bahsettiği dört üretim biçiminden AÜB, FÜB, KÜB Batı toplumlarının tarihsel gelişmesinde yer alan üretim biçimleri iken dördüncüsü tarihin ilk dönemlerinden beri Doğu'da geçerli olan ATÜT'tür. Marx'ta başka herhangi bir yerde fiziksel çevrenin etkisine Doğu toplumlarında olduğu kadar vurgu bulunmamaktadır. Diğer üretim biçimleri iktisadi terimlerle isimlendirilirken ATÜT coğrafi bir yer ile ilişkilendirilmiştir. Bkz. Padelis Lekas, *Marx on Classical Antiquity: Problems of Historical Methodology*, New York: St. Martin's Press, 1988, s.67.

⁹ Marx, Şark despotizmi fikrini başlangıçta Engels'ten almıştır. Fakat Engels sulamanın köyle- rin, toplulukların ya da devletin işi olduğunu yazarken Marx diğerlerini görmezden gelip sadece sulamanın değil tüm kamu işlerinin devlet tarafından yapıldığını iddia etmiştir. Zira sulama ile ilgili bilgiyi mülkiyet ilişkileri ve sosyal ilişkilere yansıtabilmesi ve kafasındaki Şark despotizmi tanımlamasına uygunluğu açısından bu gereklidir. Frederick Engels, *Engels to Marx in London, 6 June 1853*, MECW Vol. 39, New York: International Publishers, 1983, pp.335-342,

tabanlarının hemen yanı başında yükselen dağlar ve çöller birbirinden farklı verimde toprakların oluşmasına neden olmuştur. Nehirlerin derin vadilerde akması ve ovalarda yılın belli mevsimlerinde taşkınlarla etrafını sular içerisinde bırakması buralarda tarım yapılabilmesi için yapay sulamayı gerektirmektedir. Buralarda yerleşik yaşama geçilmesi ancak suyla ilgili bu tür sorunların çözümü ile mümkündür. Tek tek bireyler tarafından çözülemeyecek olan bu sorun ancak bir örgütlenme etrafında bir araya gelinerek çözülebilecektir. Bu çerçevede barajların ve kanalların yapılması ihtiyacı merkezî devleti doğurmuştur. Marx'a göre devlet bu sorunun çözümü karşılığında toprağın tek sahibi olarak ortaya çıkmaktadır¹⁰: "Devlet, bu durumda en yüksek beydir. Burada, egemenlik, ulusal çapta yoğunlaşmış olan toprağın sahipliğinden oluşur. Öte yandan, toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyetliği ve tasarrufu söz konusu olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur."¹¹

Bu sistem içerisinde toplumun devletle girdiği özel ilişki sebebiyle birey toplumun bir parçası olarak belli bir toprak parçasının mülkiyetine değil sadece kullanım hakkına sahip olur. Dolayısıyla bu toplumlarda birey ile toplum arasındaki ilişki özel mülkiyetin olduğu Batı toplumlarında olduğu gibi değildir. Marx'ın çok önem verdiği "otonom birey" bu toplumlarda ortaya çıkmaz. Kişi topluma bağımlıdır ve bu bağımlılık toplumda bir durağanlık yaratır.

Bu bağlamda köleliğin değişik şekilleri Marx için önemli bir çözümleme konusudur. Ona göre Batılı kapitalizm öncesi üretim biçimlerinde üretim ilişkileri bireyseldir ve kölelik iktisadî üretim sürecinde bir araç olarak kullanılmaktadır. Örneğin Roma'da kölelik ve iktisadî sistemin parasallaşması bireyin toplumdaki bağımsızlığını sağlamış ve neticesinde bu üretim biçiminin ilerlemesine yol açmıştır.¹² Marx buradan Şark despotizmi tezlerinin temel bir iddiası olan Doğu'da halkın despotun kulları olduğu ve genel bir köleliğin mevcut olduğu noktasına varmaktadır. Ona göre ATÜT'te üretim ilişkileri toplumsaldır ve "birey asla bir mâlik olmadığı, sadece kullanıcı olduğu için aslında kendisi toplumun bütünlüğü

s.339-340; Friedrich Engels, "Engels'ten Londra'daki Marx'a, 6 Haziran 1853," *Seçme Yazılar 1*, Çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 1995, pp.90-92.

¹⁰ Karl Marx, *Capital Vol. 1*, MECW Vol. 35, New York: International Publishers, 1996, s.515, 2 nolu dipnot; Karl Marx, *Capital Cilt 1*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1986, s.525, 7 nolu dipnot.

¹¹ Karl Marx, *Capital Vol. 3*, MECW Vol. 35, New York: International Publishers, 1998, s. 777; Karl Marx, *Capital Cilt 3*, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1990, s. 694-695.

¹² Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.410-411; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s. 378-379.

inde yaşayan köle olarak bir mülktür."¹³ Dolayısıyla Doğu'da emek toplu bir biçimde kısıtlıdır¹⁴ ve sınıf mücadelesi söz konusu değildir.

Bu anlamda Marx kapitalizmin bir şartı olarak gördüğü özgür emeğin Doğu toplumlarında ortaya çıkmadığını düşünmektedir. Zira Doğu toplumlarında emeğin serbestleşmesi için gerekli toplumsal üretim ilişkileri mevcut değildir. Dolayısıyla bu toplumlarda kendi süreçleri dâhilinde kapitalizmin ortaya çıkması beklenemez. Bunun için önce emeğin serbestleştirilmesi; "doğal atölyesi konumundaki topraktan ayrılması, Doğulu topluluğun üzerine temellenen küçük mülkiyetlerin ve ortak mülkiyetin ortadan kalkması"¹⁵ gerekmektedir. Bunun temel şartı da toprağın özel mülkiyete alınmasıdır. Marx'a göre her ne kadar bazı sosyal yıkımları içerse de –ve İngiliz ve İrlanda toprak sisteminin birer karikatürü olan uygulamalar şeklinde gerçekleşse de– İngilizler Hindistan'da işe buradan başlayarak doğru yapmışlardır.¹⁶

Marx, Doğu'da toprakta mülkiyeti olmadığı için doğal ekonominin olduğunu düşünmektedir. Adam Smith'ten alarak Doğu'da toprak rantı ile verginin aynı şey olduğunu dile getiren Marx'a göre bunun nedeni toprağın sahibi olan devletin vergi değil kendi topraklarından kullanım karşılığında rant almasıdır. Smith bunun verimsizliğe neden olduğunu dile getirirken Marx da onu takiple bunun iktisadî sistemi durgunlaştıracığını belirtmektedir.¹⁷ Zira böyle bir iktisadî yapıda parasal bir ekonomi oluşmaz ve dışarıya yönelik bir üretim gerçekleşmez.¹⁸ Böylece değişimin olmadığı, durağan bir hayat başlar ki bu aynı zamanda Şark despotizminin devamının da koşuludur.

¹³ Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.417; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s. 384-385.

¹⁴ Marx, *Capital Vol. 1*, s.339-340; Marx, *Kapital Cilt 1*, s. 348-349.

¹⁵ Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s. 399; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s. 367.

¹⁶ Marx, *Capital Vol. 3*, s.332 50 nolu dipnot; Marx, *Kapital Cilt 3*, s.293 50 nolu dipnot.

¹⁷ Özellikle Çin, Mısır, Hindistan ve Mezopotamya'da yapay sulamanın merkeziliği için bkz. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, vol. II, Ed. R. H. Campbell and A. S. Skinner, New York: Oxford University Press, 1976, s.35-36; aynı vergi ve toprak sistemi hakkında bkz. A.e., s. 683, s. 729-731 ve s. 837-840. Smith burada Asya ülkelerini ünlü Fransız seyyah Bernier'ye atıfla ele almaktadır.

¹⁸ Marx'a göre Kapitalizm öncesi üretim biçimlerinde iktisadî sömürü, iktisadî araçlar dışındaki araçlarla (din, hukuk, siyaset ve akrabalık) doğrudan zora dayalı olarak gerçekleştirilmekteydi. Bu sebeple Marx bu toplumlardaki birikimi "ilkel birikim" olarak nitelemektedir. Marx, *Capital Vol. 1*, s. 739; Marx, *Kapital Cilt 1*, s. 769-770

Toplumsal İşbölümü, Köy Toplulukları ve Şehir

Marx'ın Doğu toplumları çözümlemesini üzerine temellendirdiği diğer bir nokta ise köy toplulukları ve şehir çözümlemeleridir. Marx, Doğu'da toplumsal hayatın merkezinde köyün olduğunu düşünmektedir. Zira zayıf toplumsal işbölümü oryantal despotizmin siyasal karakteri ile birleşerek şehrin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Tarım ve zanaatın bir arada yürütüldüğü bu köy toplulukları kendi kendine yeten bir iktisadî çerçeve içerisinde içe kapanık bir hayat sürmektedirler. Şark despotizmi çerçevesinde temellendirilen durağanlığın sürdürülmesinde toplumsal işbölümündeki bu zayıflık, köy topluluklarının içe kapanıklığı ve şehrin yokluğu önemli bir rol oynamaktadır. Neticesinde binlerce yıldan beri devam edegelen toplumsal biçim aynı durgunluk içerisinde kendisini sürdürme olanağını yakalamaktadır.

Kendi kendini yöneten köy toplulukları fikri 18. yüzyılda Jean Chardin (1699-1779) tarafından ortaya atılmıştır.¹⁹ Buna göre Doğu'da merkezî hükümet ile köyler arasındaki uzaklık, egemen güç ile köylerin birbiriyle düşük dereceli ilişkisi kendi kendini idare eden otonom köy topluluklarını doğurmaktadır. Bu fikir daha sonra Avrupa düşüncesinde yerleşmiştir. Marx, değişmeyen ve otonom, içe kapanık köy topluluğu ile ilgili genel fikri Bernier'den aldıktan sonra detayları Wilks, Metcalfe, Elphinstone, Campbell, Beşinci Rapor ve Raffels'tan aktarmaktadır. Wilks, Güney Hindistan'da kendi gözlemleri ve antik metinlerden yola çıkarak her Hint köyünün kendi içinde bir cumhuriyet olduğunu yazmaktadır.²⁰ Ancak Wilks, Hint köyünde toprakta özel mülkiyetin olmamasından değil, köy topluluğunun tüm topraklar üzerinde otorite sahibi olmasından bahsetmektedir. Köy topluluğu tartışmalarında sıklıkla atıfta bulunulan Seçilmiş Komite'nin 1812'de yayımladığı *Beşinci Rapor* tamamen Wilks'in yazdıkları ve hattâ üslubu üzerine bina edilmiştir.²¹ Rapordaki köy tanımı tamamen Wilks'e aittir. Seçilmiş Komite'nin 7 Kasım 1830'da Avam Kamarası'na sunduğu başka bir rapora Sir Metcalfe, 5. Raporu ve dolayısıyla Wilks'i takip ederek köylerin kendi içindeki otonomluğunu eklemiştir.

¹⁹ Chardin'in seyahati ile ilgili şu eserlere bakılabilir: Ronald W. Ferrier (ed. & tr.), *A Journey to Persia: Jean Chardin's Portrait of a Seventeenth-Century Empire*, London&New York: I.B. Tauris Publishers, 1996.

²⁰ Mark Wilks, *Historical Sketches of the South of India: In an attempt to Trace the History of Mysoor; From the Origin of the Hindoo Government of That State, to the Extinction of the Mohammedan Dynasty in 1799*, Vol. 1, Madras: Higginbotham, 1869, s. 73vd.

²¹ Great Britain Parliament House of Commons Select Committee on the East India Company, *The Fifth Report from the Select Committee on the Affairs of the East India Company Vol I. & Vol II*, Madras: J. Higginbotham, 1866.

tir. Metcalfe'nin görüşleri olumlanarak Elphinstone tarafından alınmış²² ve Campbell tarafından geliştirilmiştir.²³

Bu dönemde Batı'da özellikle Britanya'da Köy toplulukları ile ilgili tartışmalar genelde içerideki iktisadî durumla ya da sömürge yönetimi ile ilişkilidir. Muhafazakârlar *mahalwari* (köy tarzı) sistemini, faydacılar da *ryotwari* (çiftçi tarzı) sistemini savunuyordu. Bunun neticesinde birbirine zıt iki köy resmi ortaya çıkmıştır. Örneğin muhafazakâr kanatta yer alan ve *mahalwari* uygulamasını savunan Metcalfe, 1832'de Doğu Hint Kumpanyasının ana sözleşmesini hazırlayan seçilmiş komiteye köy topluluklarının kendi içine kapalı cumhuriyetler olduğunu yazmaktadır. Ona göre nesiller geçmekte, krallıklar değişmekte, savaşlar olmakta ama köy topluluğu aynen devam etmektedir. Köy topluluğunun toplumu kaostan koruması, faydacıların gözünde bir durağanlık işaretidir. Faydacıların amacı düzen değil, ilerlemedir. İlerleme ise ancak bireyin topluluğun kısıtlarından kurtulması ile mümkündür.²⁴

Marx köy topluluklarını genel olarak faydacıların perspektifinden görmekte ve toprakta ortak mülkiyet ekseninde tanımlamaktadır.²⁵ Yukarıda dile getirildiği gibi Marx coğrafî faktörlerden hareketle Doğu toplumlarında despotik devletin bütün mülkiyete sahip olduğunu ve toprakta özel mülkiyetin olmadığını düşünmektedir. Ona göre toprağın mülkiyeti değil sadece zilyetliği köylüye devredilmektedir. Bu sebeple ona göre değişik yerlerde değişik köy toplulukları ve değişik uygulamalar mevcut olsa da en basit şekilde topluluk ortak ekip biçmekte ve ürünü bölüşmektedir. Marx'a göre büyük kamu işlerinin görülmesi için güçlü bir merkezi idareye ihtiyaç duyan bu köy toplulukları doğa tarafından izole edilmiş oldukları için siyasî işlere pek ilgi duymazlar. Kralın yaşıyor ya da ölü olması, ya da kralın değişmesi onları çok fazla ilgilendirmez. Kendi sınırları içine hapsolmuş köy toplulukları aynı zamanda geleneksel olarak bireyi kısıtlayan sistemin de esas aktörleridir. Mensuplarını köyde tutmakta, hareket alanını kısıtlamakta ve bir bağımlılık oluşturmaktadırlar. ATÜT'teki köy topluluğuna olan bu bağımlılık feodalite (Orta Çağ Avrupası) ve kölelikte (Antik Roma-Yunan) olduğu gibi açıktan açığa ortaya çıkmaz, mensupla-

²² Mountstuart Elphinstone, *The History of India: The Hindú and Mahometan Periods*, London: J. Murray, 1889, 68vd.

²³ George Campbell, *Modern India: A Sketch of the System of Civil Government*, London: J. Murray, 1852, s.84 vd.

²⁴ 19. yüzyılda Batı'da köyle ilgili tartışmaların bir değerlendirmesi için bkz. Recep Ertürk, *Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997, pp.10-15.

²⁵ Marx, *Capital Vol. 1*, s.362-363; Marx, *Kapital Cilt 1*, s. 371-372.

rını gelenekler aracılığıyla görünmez bağlarla bağlar.²⁶ Dolayısıyla bu köy topluluklarında bir toplumsal değişim imkânı kalmamaktadır.

Marx'a göre izole yapısı ve kendi kendine yeten ekonomisi ile bu köy toplulukları devlet gibi, devletimsidirler. Köy topluluklarının kendi kendilerine yetmelerinin arka planında tarım ve zanaatın doğrudan bağlantılı olması vardır. Marx'a göre köy topluluğunda her ailede kendine yetebilecek şekilde yapılan eğirme ve örme işlerine ek olarak tarım dışındaki ihtiyaçları da her köyde bulunan 12 meslek dalından zanaatkârlar görürler:

Tek ve aynı işle uğraşan yığınların yanısıra hem yargıç, hem polis ve vergi toplayıcı görevlerini yerine getiren "mukim-başı", toprağın ekimi ve bununla ilgili her şeyi kaydeden bir muhasip; suçluları kovuşturan ve gezgin yabancıları koruyarak bitişik köye kadar bunlara yoldaşlık eden bir görevli memur; sınırları komşu topluluklara karşı koruyan bir sınır koruyucusu; sulama işleri için ortak depolardan su dağıtan bir su-gözcüsü; dinsel hizmetleri yürüten bir Brahman; kum üzerinde çocuklara okuma-yazma öğreten bir öğretmen; tohum ekme ile hasat ve her türlü tarımsal işler için uğurlu ve uğursuz günleri ilân eden bir takvim rahibi ya da münecim; tarım araçlarını yapan ve onaran bir demirci ile marangoz; köyün bütün toprak kaplarını yapan bir çömlekçi; bir berber ile giyecekleri yıkayan bir çamaşırcı; bir kuyumcu ile bazı topluluklarda kuyumcunun, bazılarında öğretmenin yerini alan bir ozan bulunur. Bu bir düzine insanın bakımı, bütün toplum tarafından sağlanır.²⁷

Marx köydeki bu sadeliğin Doğu'daki sürekli durağanlığın ana nedeni olduğunu düşünmektedir.

Durmadan kendisini aynı biçim içerisinde üreten ve rastlantısal olarak yok edildiği zaman da aynı yerde ve aynı adla yeniden türeyen bu kendi kendine yeterli topluluklardaki üretim için örgütlenme sadeliği –bu sadelik, Asyatik toplumların değişmezliğinin sırrının anahtarını verir– bu değişmezlik, Asyatik devletin sürüp giden dağılımları, yeniden ku-

²⁶ Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.417; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s. 384-385.

²⁷ Marx, *Capital Vol. 1*, s.362-363; Marx, *Kapital Cilt 1*, s.371-372. Marx, değişik eserlerinde birkaç kez kullandığı köy ekonomisi ve köydeki meslekleri doğrudan 5. Rapordan (aslında Raffles'tan) aktarmaktadır. Louis Dumont, 3 farkla aynen Hegel'de de mevcut olan bu meslek listesinin asıl kaynağının 1806'da yazan Munro olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Louis Dumont, "The 'Village Community' from Munro to Maine," *Contributions to Indian Sociology*, Vol 9. 1966, pp.67-89.

rulmaları ve bitip tükenmez hanedan değişiklikleri ile çarpıcı bir karışıklık oluşturur.”²⁸

Marx'a göre nüfusun artması bile bu köy topluluklarında bir değişim ya da köydeki mesleklerde bir çeşitlenme meydana getirmez. Zira eğer nüfus artarsa kullanılmayan topraklarda diğerlerinin aynısı bir topluluk (köy) daha oluşturulur. Böylece üretimin maddî temeli ve üretim ilişkileri değişmeden üretim biçimi devam ettirilir.²⁹

Marx köy topluluklarında meta üretiminin olmadığını, değişim değeri değil kullanım değeri üretildiğini düşünmektedir. Köyde meydana gelen artı ürün toprağın kirâsı olarak aynı olarak devlete aktarılmaktadır. Devlet topladığı bu artı ürünün bir kısmını kullanmakta, bir kısmını da lüks malların ithalâtı için değişime sokmaktadır. Yani toplumda üretilen kısıtlı bir artı ürün ancak hâkim sınıfların lüks tüketimi için değişime sokulmaktadır. Bu sebeple de Doğu toplumlarında serveti sonradan kapitalist sermayeye dönüşebilecek bağımsız bir tüccar sınıf ortaya çıkmamaktadır. Dış ticaret sadece sarayın ihtiyacı olan lüks malların temini için yürütülmektedir.

Marx'a göre ATÜT'te köydeki işbölümü doğası gereği bir uzmanlaşmaya yol açmamaktadır.³⁰ Zira kısıtlı bir pazar için üretim yapıldığı ve dışarıya yönelik bir değişim söz konusu olmadığı için olsa olsa sadece zanaatkarların sayısı artmakta ancak bir uzmanlaşma ortaya çıkmamaktadır. Bir değişimin meydana gelebilmesi için gerekli olan artı ürün üretilmemekte ya da üretim sadece köy dâhilindeki anlık taleplere yönelik olarak sürdürülmektedir. Değişimin ve uzmanlaşmanın olmaması Marx'a göre Doğu toplumlarında şehrin ortaya çıkmamasına neden olmuştur. Zira bir pazarın ortaya çıkmaması zanaatkarın sürekli tarıma bağımlı olmasını getirmiş ve bu sebeple bağımsız zanaatkar ortaya çıkmamıştır. Bu sebeple Doğu'da “şehirler bu köylerin yanı başında sadece dış ticaret için uygun olan yerlerde veya devletin başının ve satraplarının gelirlerini (artık ürün) emekle değiştirdikleri, emek karşılığı harcadıkları yerlerde ortaya çıkar.”³¹

²⁸ Marx, *Capital Vol. 1*, s.363-364; Marx, *Kapital Cilt 1*, s.372-373.

²⁹ Marx, *Capital Vol. 1*, s.363; Marx, *Kapital Cilt 1*, s.372.

³⁰ Hâlbuki Marx, Doğu toplumlarında daha Antik dönemde gelişmiş bir işbölümü olduğunu Platon, Ksenefon ve İsokrates'e referansla bilmektedir. Marx, *Capital Vol. 1*, s.371-372; Marx, *Kapital Cilt 1*, s.380-381.

³¹ Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.401-402; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s.369.

Şehirlerle köyler arasında kurulan bu ilişki ve şehirde bağımsız bir zanaatkar sınıfın ortaya çıkmaması sebebiyle toplumsal ilişkiler despotun denetimi altındadır. Marx'a göre Doğu toplumlarında birey toplumla bağımsız bir ilişkiye geçmediği için bu bağ ancak bir işgâl, yağma gibi dışsal etkenler tarafından değiştirilebilirdi. Bunun dışında toplumun içsel dinamiklerle bireyin topluma ve toplumun da despota olan bağımlılığın ortadan kaldırması söz konusu değildir.³²

Marx sürekli Kapitalist üretim biçiminin kökenlerini açıklama peşindedir. Marx'ın şehre olan ilgisi de doğrudan iktisadî ve toplumsal gelişmenin imkânları ile ilişkili bir şekilde gündeme gelmiştir. Ona göre kapitalizm klâsik ve feodal toplumlardaki değişimlerden kaynaklanarak modern burjuva toplumunda ortaya çıkmıştır. Bu toplumlarda kapitalizmi ortaya çıkaran en önemli şey tarihsel ilerlemenin temel şartı olan toplumların farklı sınıflara ayrılmış olması ve bunun bir dinamizm oluşturmasıdır. Bunun en önemli dayanağı ise kır ile kentin ayrışması, bağımsız zanaatkarların ortaya çıkması ve toplumsal işbölümünün gelişmesidir. Marx'a göre “Kapitalist üretim, tarım ile imâlâtı çocukluk çağlarında bir arada tutan eski birlik bağıni kopartıp atmıştır.”³³ Hâlbuki Doğu'da bu ayrışma gerçekleşmediği için şehirler ortaya çıkmamıştır.

Marx şehri Batı'ya özgü bir sosyal form olarak kabul etmektedir. Ona göre Antik üretim ilişkilerinin bir uzantısı olarak Batı'da şehrin ortaya çıkması tarım ve imâlât arasındaki ilişkiyi de belirler hale gelmiştir. Antik dünyanın şehirlileri kazançlarını halen kırdan, tarım temelli olarak elde etseler de Antik şehirler köylerin bir araya gelmesiyle oluşmuş olan Doğu şehirlerinden farklıdır:

Klâsik antikitenin tarihi toprak mülkiyeti ve tarım üzerine bina edilen şehirlerin tarihidir; Asyatik tarih şehir ile kırdan birbirinden farklılaşmamış birlikteliğini içerir (buradaki gerçekten büyük şehirler mevcut iktisadî yapının yapay bir ifadesi olan hükümdarın kampları olarak görülmelidir); Orta Çağlar (Cermenik zaman dilimi) daha sonra kır ile kentin çatışmasına evrilecek olan toprağın tarihin yörüngesi olmasıyla başlar; modern [tarih] antik zamanlarda olduğu gibi kentin kırlaşması değil, kırın kentleşmesidir.³⁴

³² Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.418; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s.386.

³³ Marx, *Capital Vol. 1*, s.506-507; Marx, *Kapital Cilt 1*, s.516.

³⁴ Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.406; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s.375.

Doğu Toplumlarında Değişim ve Durağanlık

Marx, tarihin sürekli bir devinim ile gelişme olduğunu ve üretimin gelişmesi temelinde toplumların sürekli yeni aşamalar kat etmesi gerektiğini düşünmektedir. Marx'ın art arda gelen üretim biçimlerinin oluşturduğu tarihsel gelişim aşamaları Hegelci tarih şemasının içinin ekonomi politik- le doldurulması ile meydana gelmiştir. Marx evvelâ ekonomi politikçilerden modern toplumun iktisadî bir temel üzerine oturduğu fikrini almış, ardından da bu temel etrafında toplumsal biçimlerin nasıl evrildiğini tanımlamaya girişmiştir. Ona göre toplumsal değişimin temeli üretim ilişkilerinde yatmaktadır. Bu çerçevede bir toplumsal biçimde değişimin olması ancak altyapıdaki bir değişimin gerçekleşmesi ile mümkündür.

Tarihsel gelişmede Hegel'in "Aklın kurnazlığı"na, Adam Smith'in "görünmez el"e atfettiği rolü Marx da sınıf çatışmasına vermektedir.³⁵ Marx'a göre tarihin motoru olan sınıf karşıtlıkları tarihsel ilerlemeyi gerçekleştirir. Bu anlamda üretim güçlerinin gelişmesinin doğal bir sonucunda tarihin temel dinamiği olarak sınıflar ortaya çıkmaktadır. İnsanın doğayla mücadelesi ve onu denetimine alma mücadelesindeki her ilerleme üretim araçlarını geliştirmekte ve bu da sosyal üretimin bir sonucu olarak sınıf çatışmasını çeşitlendirmektedir.³⁶

Marx, sınıfların ortaya çıkma şartı olarak özel mülkiyeti ve serbest üretim ilişkilerini görmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında sınıflar ancak Batı'da ortaya çıkmışlardır. Doğu'da ise özel mülkiyet olmadığı için sınıflar ortaya çıkmamış despotik devlet tüm toplumu kendi egemenliğine almıştır. Sınıfların olmadığı böylesi bir toplumsal biçimde bir devinimin gerçekleşmesi söz konusu değildir. Bu sebeple Doğu toplumları durağandır. Değişim sadece siyasî alanda söz konusudur. Ancak gerçek bir toplumsal değişimi oluşturacak üretim biçiminde bir değişim gerçekleşmektedir.³⁷

³⁵ Engels *Ludwig Feuerbach ve Klâsik Alman Felsefesinin Sonu* adlı eserinde Hegel'in "kötülüğün tarihsel rolü" fikrini benimsediklerini belirtmektedir. Frederick Engels, *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy*, MECW Vol.26, New York: International Publishers, 1990, pp.353-398, s.378; Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klâsik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2006, s.42. Marx da bu fikir ekseninde Felsefenin Sefaleti'nde ütopyaların yoksulluktaki devrimci potansiyelin farkına varmadığını dile getirmektedir. Marx, *The Poverty of Philosophy*, s.177-178; Marx, *Felsefe'nin Sefaleti*, s.124.

³⁶ Marx'a göre "tüm geçmiş toplumların tarihi, sınıf karşıtlıklarının, farklı dönemlerde farklı biçimler almış karşıtlıkların gelişiminden ibarettir." Marx ve Engels, *Manifesto of the Communist Party*, s. 482; Marx ve Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, s.116.

³⁷ Marx, *Capital Vol. 1*, s. 363-364; Marx, *Kapital Cilt 1*, s. 372-373. Başka bir yerde de Marx, İslâm dünyasında dini elit ile siyasî elit arasında bir çatışma olmadığı için bu toplumlarda bir ilerlemenin söz konusu olamayacağını iddia etmektedir. Karl Marx, *Declaration of War*. - On

Marx'a göre siyasî alanda sürekli değişimler yaşansa da Doğu toplumlarının temel yapılarının değişmeden kalmasının başta gelen sebebi toplumsal biçimin temeli olan kendine yeten köy topluluklarının kapalı yapısıdır. Bu köy toplulukları bireyi topluma bağlayan geleneksel bağların durmadan devam etmesine sebep olmaktadır. Zira tarım ile zanaatkarlığın birleşimi ile bu köy toplulukları mevcudiyetlerini sürdürmenin içsel şartlarına sahiptirler ve kendilerini durmadan aynı biçim içerisinde üretmektedirler. Bir afet ya da fetih neticesinde "rastlantısal olarak yok edildikleri zaman da aynı yerde ve aynı adla yeniden türeyen"³⁸ bu köyler nüfus artışı karşısında da benzer bir duyarsızlık içindedirler. Burada nüfus artışı aynı yapıda yeni bir köyden başka bir netice doğurmamaktadır. Zira toplumun temel üretim biçimi aynen devam etmektedir.

Bu yapıların değişmeden kalmasında Marx'a göre Asya'nın fatihlerinin de rolü mevcuttur. Fatihler kendilerinden önceki despotun yerini almakta, aynı siyaseti devam ettirmektedirler. Böylece toplum aynı koşullar içerisinde mevcudiyetini sürdürebilmektedir. Bu anlamda ilk defa, daha yüksek bir üretim biçimini temsil eden İngilizler toplumun üretim biçimine müdahil olmuşlar, böylece toplumsal değişimi mümkün hâle getirmişlerdir. Batılı sömürgecilik Doğu'nun yüzyıllardan beri devam edegelen toplumsal yapısını kırarak tarihin akışına hizmet etmiştir.

Marx'a göre Doğu'nun durağanlığının bir sebebi de iktisadî sistemin değişim değeri üretmemesidir. Ona göre Doğu toplumlarında ticaret gelişmediği ve meta üretimi olmadığı için kendi kendine yeten küçük topluluklar kullanım değerine yönelik bir üretim gerçekleştirirler. Marx değişim değeri üreten toplumların dinamik olacağını öngörmektedir. Zira bu üretimden bir süre sonra sermaye ortaya çıkar ve üretim biçimi buna göre değişir. Kullanım değeri üreten toplumlarda ise durağanlık vardır, değişim yavaştır ve buna göre bir üretim biçimi oluşur. Bu sistemde artı değer sermaye birikimini oluşturacak kadar yoğunlaşmaz.

Bireye dayalı Batılı sistemin rekabetçi olduğunu bu rekabetçiliğin de toplumsal dinamizmi ürettiğini dile getiren Marx, Doğu toplumlarında bireyin, dolayısıyla rekabetçiliğin ortaya çıkmadığını dile getirmektedir. Bunun en önemli sebebi Doğu toplumlarında toplumsal bağların ve geleneksel kapalılığın güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmesidir. Marx'a göre kapitalist el birliği özgür bireylerin rekabetine dayanırken, Doğulu el birliği "bir yandan üretim araçları üzerindeki ortak sahipliğe, öte yandan

the History of the Eastern Question, MECW Vol. 13, New York: International Publishers, 1979, pp.100-108

³⁸ Marx, *Capital Vol. 1*, s.363-364; Marx, *Kapital Cilt 1*, s.372-373.

Ona göre kapitalizm sömürgecilik aracılığıyla Doğu'yu içinde bulunduğu durgunluktan kurtaracak, tarihin akışına katacaktır. Bu bağlamda *Hindistan'da İngiliz Egemenliği* başlıklı çok tartışılan makalesinde Marx İngilizler'in toplumun iktisadî temellerini sarsarak Hindistan'da ilk ve biricik toplumsal devrimi gerçekleştirdiğini ve onları yarı-barbar durumdan çıkararak uygarlığa doğru ilerlettiğini söylemektedir.⁴⁶

Marx genel olarak sömürgeciliğin Doğu toplumlarında meydana getirdiği hasarı farkındadır;⁴⁷ ancak tarihsel gelişmede en son gelen toplum biçimi en ileri seviye olduğu için bir önceki aşamadan bir sonraki aşamaya geçiş için sömürgecilik gibi dışarıdan bir hızlandırıcıyı olumlu karşılamaktadır. Zira önceki bölümlerde çözümlediğimiz gibi Marx'ın Doğu toplumlarına atfettiği özelliklere göre bu toplumların kendiliğinden bir ileri aşamaya geçmesi mümkün değildir.

Marx, tarihin bir seyri olduğunu ve bu seyrin akılcı bir şekilde gerçekleştiğini düşünüyordu. Bu sebeple tarihsel materyalizmi geliştirmiş ve insanlığın genel ilerlemesinin genel ilkelerini tespit etmeye çalışmıştır. Marx, Hegel'den aldığı tarihî olayların objektif ve subjektif boyutları düşüncesi ile bir olayın kendi içindeki görünümü ile tarihsel akış içindeki yerini ayırt ediyordu. Böylece sömürgecilik, sömürülenler açısından acı verici ve yıkıcı da olsa tarihin genel akışı için olumlu bir şey olarak değerlendirilebilmektedir.⁴⁸ Buna göre tarihin normal bir seyri vardır ve bu seyrin işleminde neticeleri ne olursa olsun her tür olayın etkisi vardır.

⁴⁶ Marx, Hindistan'ı daha önce fetheden Arap, Türk ve Moğollar'ın askerî bakımdan Hindistan'dan üstün olduğunu ancak medeniyet bakımından geri olduğunu ve bu fatihlerin zamanla Hindulaştıklarını dile getirmekteydi. Ona göre Hindistan'ın her bakımdan daha üstün ilk fatihi ise İngiltere'dir. Dolayısıyla üretim sistemi ve toplumsal ilişkileri dönüştürebilmiştir. Gerçekte ise Hindistan'ı daha önce fetheden topluluklar sadece yönetmeye talip olmuşlar ve sömürgecilik yapmamışlardır. Dolayısıyla Hindistan daha önce defalarca işgale uğrasa da toplumsal olarak kendi karakterini muhafaza edebilmişti. Hindistan'ın ilk sömürgecisi İngiltere'ydî. Burada Batılı emperyalist sömürgecilik ile daha önce Doğu'da görülen fetihler arasındaki fark bir kez daha açığa çıkmış oluyor. Marx içinde bulunduğu iklim sebebiyle ve meselelere medeni/gayrimedenî ikilemi içinden baktığı için bunu anlayamamıştır. Bkz. Karl Marx, *The British Rule in India*, MECW Vol. 12, New York: International Publishers, 1979, pp.125-133, s.131; Karl Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliği", *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar Cilt I*, Ankara: Sol Yayınları, 1976, pp.589-596, s. 594.

⁴⁷ Marx, *Capital Vol. I*, s.515 2 nolu dipnot ve s.740; Marx, *Kapital Cilt I*, s.525, 7 nolu dipnot ve s.770-771; Marx, *The Future Results of British Rule in India*, s.221-222; Marx, *Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları*, s. 602-603.

⁴⁸ Bu durum bize Hegel'in "tarihin kurnazlığı" (cunning of history) terimini hatırlatmaktadır. Dellaloğlu, Hegel'in tarihin kurnazlığını açıkladığı yerin onun en vurucu paragrafı olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Besim Dellaloğlu, *Benjaminia: Dil, Tarih ve Coğrafya*, İstanbul: Versus Kitap, 2008, s.136-139. Aynı yerde Dellaloğlu bu düşüncenin Marx'a yansımaları da ele almaktadır.

Toplumun serbest gelişimine ve her bireyin kendi kapasitesine göre gelişmesine imkân sağlayan iktisadî ve teknolojik altyapıyı yaratacak yegâne sistem olduğu için Marx'a göre kapitalizm nihai kurtuluşa doğru atılması gereken gerekli bir adımdır.

Bu bakış sebebiyle Marx, İngiltere'nin Hindistan'da yerine getirmesi gereken ikili bir görevi olduğunu düşünmektedir. Biri yıkıcı, öteki yapıcı olan bu görevler esasen "eski Asyatik toplumun ortadan kaldırılması ve Asya'da Batı toplumunun maddî temellerinin atılması" için gereklidir.⁴⁹ Bu sebeple en iğrenç çıkarılara göre hareket etse ve bunları kabul ettirmede aptalca davransa bile İngiltere "tarihin bilinçsiz aleti olmuştur."⁵⁰ Zira köklü bir devrim olmaksızın ilerlemesini gerçekleştiremeyecek olan Asya'nın toplumsal durumunda farkına varmaksızın bir değişikliği başlatmıştır.

Burada Marx'ın tarihin bir seyri olduğuna dair düşüncesini görmekteyiz. Zira Marx, kapitalist üretim biçiminin (endüstrinin, bilimsel yeniliklerin vs.) zamanla yeryüzünün her tarafında aynı üretim sürecini yaşayan evrensel insanı geliştireceğini düşünmektedir. "İnsanlığın yerel gelişmeleri ve doğaya tapma (doğa karşısında güçsüzlük) olarak kalan önceki aşamalarındaki toplumlarla karşılaştırıldığında" "sermayenin, büyük menâfağın etkisi" ortaya çıkmaktadır. Zira sermayenin bilim ve teknolojiyi üretimin emrine vermesi ile insanlık ilk defa doğaya egemen olmuş; "doğa ilk defa insanın bir fayda aracından başka bir şey olmayan salt bir nesnesi" hâline gelmiştir. Bu sebeple insanlığı ilerlemesi gereken yola sokmak üzere "üretimin değişmesinin ve tüm doğal ve manevî güçlerin kullanımının önündeki engelleri yıkan" devrimci sermayenin egemenliği Doğu toplumları için kısa vadede acılara sebep olsa da uzun vadede faydalı olacaktır.⁵¹

Sömürgecilikle ilgili Marx'ın bakışı dönemin yaygın görüşlerinden farklı değildir. Marx'ın Doğu toplumları hakkında söyledikleri sömürgeciliğin meşrulaştırılması olarak görülebilir. Örneğin Marx eğer egemenlik doğrudan değilse hafif ve yüzeysel ise "Şark despotizminin" sosyo-ekonomik temellerini kazımak için yeterince güçlü olmayabileceğini iddia etmektedir.⁵² Bu bağlamda Marx, Hindistan'ı Çin ile kıyaslamakta ve

⁴⁹ Marx, *The Future Results of British Rule in India*, s.217-218; Marx, *Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları*, s. 598.

⁵⁰ Marx, *The British Rule in India*, 1979: 132; Marx, *Hindistan'da İngiliz Egemenliği*, s.595.

⁵¹ Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.337-338; Marx, *Grundrisse: Ekonomî Politîğin Eleştirisinin Temelleri Cilt I*, s. 310-311.

⁵² Marx, *The Future Results of British Rule in India*, s.218; Marx, *Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları*, s. 598-599.

Avrupa'nın iktisadî egemenliği doğrudan siyasî egemenlikle desteklenmediği için Çin'in geleneksel toplumunun yeterince hızlı dağılmadığını belirtmektedir.⁵³ Marx, Batılı sömürgecilerin bu ilerletici gücüne olan inancı sebebiyle sömürgelerde Batılı kapitalist güçlere karşı bir bağımsızlık başkaldırısını onaylamamaktadır. Zira, isyân Doğu'nun geleneksel egemenlerinin idareyi tekrar ele almasına, ATÜT'ün devam etmesine ve Batı'nın modernleştirici etkisinin sona ermesine neden olacaktır.⁵⁴ Marx tarafından Batı'ya verilen bu tarihsel rol Doğu'nun Batı'nın egemenliğine verilmesini öngörmektedir.

SONUÇ: BİR KARŞILAŞTIRMA ARACI OLARAK MARX'TA DOĞU TOPLUMLARI

Marx modern toplumun gelişimi ekseninde Doğu toplumlarına dair çözümler yapmıştır. Doğu toplumlarının doğrudan değil de, modern toplumun gelişimi bağlamında ele alınmaları onların Marx'taki yerini göstermektedir. Bu bağlamda Marx'ın Doğu toplumları incelemesinin mahiyeti onun teorik yaklaşımı tarafından belirlenmektedir. Zira Marx'ın benimsediği diyalektik yöntemle göre bir şey ancak karşıtı ile açıklanabilir. Bu sebeple temelde Batı toplumlarının gelişimini açıklayan Marx, bir karşıt model olarak da Doğu toplumlarına başvurmuştur. Bunu Marx'ın eserlerinde Doğu toplumlarına dair ifadelerden açıkça görebileceğimiz gibi Doğu toplumlarına dair örnek ve incelemelerin içinde bulunduğu metinsel bağlamdan da tespit edebiliriz. Bu örnek ve incelemeler genelde Batı toplum biçimine dair ya da kapitalist üretim biçimine dair tartışmalar bağlamında metne dâhil edilmektedir.

Modern toplum karşısında Doğu toplumlarının bu tür bir ötekileştirilmesi 19. yüzyıl şarkiyatçılığının temel vasıflarından biridir. Şarkiyatçılar Doğu toplumlarını çevresel ve coğrafi etkenler, ırksal bileşim veya evrim skalasındaki düşük konumu gibi noktalara atıfla gelişmiş ve medenileşmiş Avrupa'nın gelişmemiş ve barbar karşıtı olarak kurmaktadır. Bu bağlamda öteki üzerinden bir değilleme ile modern Batı toplumsal biçimi tanımlanmaktadır. Böylece Batı, "Doğu olmayan" şeklinde tarif edilmekte, Doğu'nun ötekileştirilmesi ve ilkelleştirilmesi ile Batı'nın gelişmişliği garanti altına alınmaktadır.

⁵³ Marx, *Capital Vol. 3*, s.332; Marx, *Kapital Cilt 3*, s.293. Ayrıca bkz. Karl Marx, *Trade With China*, MECW Vol. 16, New York: International Publishers, 1980, pp.536-539, s.539.

⁵⁴ Karl Marx, *The Revolt in the Indian Army*, MECW Vol. 38, New York: International Publishers, 1986, pp.297-300; Karl Marx, "Hindistan Ordusunda Ayaklanma", *Sömürgecilik Üzerine*, Çev. Muzafer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 1997, pp.143-147.

Doğu toplumları hakkında Şarkiyatçı kaynaklara dayanan Marx da benzer yargı ve kanaatlere sahiptir.⁵⁵ Bu anlamda daha sonraki gelişmelerin ışığında değerlendirildiğinde Marx'ın kaynaklarının zayıf olduğu dile getirilebilir. Bu kaynaklar Doğu toplumlarını incelemek için yeterli bilgiyi sunmamaktadır. Zira bu dönemde Doğu toplumlarına ilgi mevcuttur ancak henüz derinlikli bir bilginin üretimi söz konusu değildir. Devrinin Doğu hakkındaki genel geçer düşüncelerini alarak çözümlenmelerine dâhil eden Marx da kaynaklarını sorgulama ihtiyacı hissetmemiştir. Hâlbuki aynı kaynakların (örneğin İngiliz ekonomi-politikçilerin) modern topluma dair incelemeleri söz konusu olduğunda onları yoğun bir eleştiri süzgecinden geçirerek kullanmaktadır. Marx, böylesi bir ele alışı despotizm, sulama, toprak mülkiyeti ve köy toplulukları gibi konuları zayıf olduğunu bildiği kaynaklardan alarak ve hattâ onlarda olmadığı şekilde genelleştirerek kullanmaktadır.

Marx'ın kaynaklarıyla ilgili ikinci önemli nokta ise seçmecilik sorunudur. Marx, Doğu toplumlarını müstakil bir incelemeye konu edinmediği, onu kendi teorisi içerisinde bir doğrulama noktası olarak tesis ettiği için yararlandığı kaynaklarda ve kaynaklardaki fikirler arasında seçmeci davranmaktadır. Bu çerçevede döneminde Doğu toplumlarını tarafsız bir şekilde inceleyen eserler bulamasa da birbirine zıt argümanları savunan çeşitli eserlere ulaşma şansına sahip olan Marx mevcut literatür arasında kendi tezlerini destekleyen birkaç eseri alıp onlar üzerinden değerlendirme yapmayı tercih etmiştir. *Kapital*'in kaynakçasını inceleyen birisinin kolayca göreceği gibi modern toplum ile ilgili incelemelerinde gösterdiği titizliği Doğu toplumları ile ilgili argümanlarda göstermemiş, konuyla ilgili sınırlı sayıda birkaç eser üzerinden kolay genellemeler yapabilmıştır.

Aynı zamanda Marx yararlandığı kaynaklar içerisinde de kendi tezlerini destekleyen verileri bazen çarpıtarak almakta bir sakınca görmemiştir. Örneğin önemli bir kaynağı olan Bernier'den toprağın tek sahibi olan, bu topraklarda merkezi sulamayı idare eden ve bunun karşılığında toprak kirâsı türünden bir vergi toplayan despotik devlet tezini ve şehirlerin olmadığına dair tezleri tamamen seçmeci bir bakışla elde etmiştir. Bernier'nin eserinin dikkatli bir incelemesi onun doğrudan bunlardan bahsetmediğini ya da aksine bu tezleri yanlışlayacak olaylardan da söz ettiğini gösterecektir.⁵⁶ Marx, Bernier'den aldığı fikirleri genelleştirerek tüm Doğu'da

⁵⁵ Marx'ın kaynakları hakkında detaylı bir tartışma için bkz. Bkz. Sunar, *Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Topluluklarına Yaklaşımları*, s. 83-101.

⁵⁶ Marx'ın önemli kaynaklarından olan Bernier'yi seçmeci bir biçimde kullanışı hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz. S. Naqvi, "Marx on Pre-British Indian Economy and Society", *Socialist Digest*, 1973, no.7, pp.36-70.

geçerli olduğunu iddia ettiği bir yapay sulama ve despotik devlet tezine dönüştürür.

Benzer bir durum Marx'ın faydalandığı resmî raporlar için de geçerlidir. Marx parlamento raporlarından 1812 tarihli *Select Committee Fifth Report*'a atıf yapar. Marx'ın bu raporu görmediği ve onu, andığı pasajda atıf verdiği Mark Wilkes ya da Sir George Campbell'den alıntıladığı düşünülmektedir. Zira rapor *Kapital*'de hiç geçmemesine rağmen kaynakçada mevcuttur ve metinde sadece Mark Wilks'e atıf vardır. Böylece raporda geçen fikirleri Marx'ın Wilkes'ten alarak kullandığı ortaya çıkmaktadır. Zira bu rapor Marx'ın aldığı köy toplulukları ve köyde işbölümü iddialarına ek olarak Marx'ın genel yaklaşımını desteklemeyecek şeylerden de bahsetmektedir. Tahsildarların raporlarının toplamı olan bu *Rapor*'un içerisindeki diğer raporlarda toprakta özel mülkiyete dair pek çok ifade mevcuttur. Örneğin Canara'nın baş tahsildarı 31 Mayıs 1800 tarihli raporunda toprak satışları ve kirâlarının ödenmemesi konusuna değinmekte ve böylece toprakta özel mülkiyeti ortaya koymaktadır.⁵⁷ Ayrıca raporun Marx'ın alıntıladığı kısmında⁵⁸ sadece Güney Hindistan'daki köy ilişkilerinin ele alındığı belirtilmektedir. Dolayısıyla buradan edinilen bilgileri genelleştiremeyeceğini Marx'ın bilmesi gerekir. Ancak Marx raporun kendisini değil de Wilks'in alıntıladığı kadarını bildiği için bu noktalardan haberdar değildir. Benzer bir nokta ise Marx'ın Campbell'den alarak genelleştirdiği köy toplulukları fikrinde mevcuttur. *Beşinci Rapor*'a atıfta bulunarak köy toplulukları fikrini ortaya atan Campbell, Marx gibi bu fikri genelleştirmez. Dolayısıyla Marx'ın söylediklerinin yanlış olup olmadığını bilmesi için dayandığı kaynakları tam olarak değerlendirmesi veya okuduğu seyâhatnâmeleri çeşitlendirmesi gerekirdi.

Kaynakların bu zayıflığı devrin entelektüel ortamı ile ilişkili olduğu kadar Marx'ın Doğu toplumlarına kendi teorisinde verdiği yerle de ilişkilidir. Doğu toplumlarının teorisindeki işlevi göz önüne alındığında kaynakların bu zayıflığının Marx için pek önemli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Marx'ın sonradan diyalektik materyalizm olarak adlandırılacak metodolojisine göre bir sosyal biçimin açıklanabilmesi için karşıtı bir sosyal biçime ihtiyaç vardır. Bu çerçevede metinlerinde Doğu toplumlarının geçtiği bağlamı inceleyen birinin kolayca görebileceği gibi Marx, Doğu toplumlarına dair çözümlenmeleri Batı toplumunu daha iyi açıklamak üzere kullanmıştır. Marx, Doğu toplumlarını sürekli bir değilleme, bir karşı örnek olarak açıklamaya dâhil etmektedir.

⁵⁷ *The Fifth Report from the Select Committee*, s.120.

⁵⁸ A.e, s.13

Marx'a göre toplumlara karakterini veren asıl faktör altyapıyı oluşturan üretim biçimidir. Böylece değişik toplumlar baskın üretim biçimi çerçevesinde daha genel kategoriler oluşturmaktadırlar. Bu da Doğu ve Batı ayrımlarının teorik ve ampirik olarak ortaya çıkmasına imkân sağlamaktadır. Bu çerçevede Marx 18. ve 19. yüzyıl Avrupası'nda yaygın olarak bulunan üç aşamalı tarihsel dönemlendirme anlayışını izleyerek aşamalar şeklinde birbirini takip eden çeşitli toplumsal biçimler olduğu neticesine varmıştır. Ancak Marx bu tasnifleri dâhilinde Avrupa tarihine uyguladığı üç aşamaya paralel, tarih boyunca değişmeden gelen dördüncü bir toplumsal biçim olarak ATÜT'ü belirlemiştir. Marx, böylece Batılı toplum biçimlerini evrenselleştirmektedir.

Bu ayrımı Marx'ın bir üretim biçiminin temel karakterini belirlediğini söylediği iki temel etkenin farklı şekillerde gelişmesine bağlıdır. Marx'a göre bir üretim biçiminin karakterini belirleyen faktörler, üretim araçlarının mülkiyeti ve üretim ilişkilerinin mahiyeti, yani emeğin toplumsal koşullarıdır. Batı'da üretim araçlarında özel mülkiyet gelişmiş, emek zaman içerisinde toplumsal bağlardan kurtularak serbestleşmiştir. Bunun neticesinde ilerlemeci bir şekilde Antik üretim biçiminden Feodal üretim biçimine, oradan da Kapitalist üretim biçimine geçilmiş, modern toplum ortaya çıkmıştır. Ancak Doğu'da coğrafi şartların oluşturduğu özel koşullar sebebiyle ortaya çıkan Şark despotizmine bağlı olarak üretim araçlarında –toprakta– özel mülkiyet oluşmamış⁵⁹ ve kapalı toplumsal yapı sebebiyle de serbest emek ortaya çıkmamıştır. Hâlbuki Marx'a göre benzer sulama örgütlenmesi ihtiyacı Avrupa'da da görülmüş, ancak buralarda despotizm meydana gelmemiştir. Ona göre İtalya ve Flander'da oluşturulan sulama kanalları merkezî devlet tarafından değil, toplum tarafından gönüllü birliktelikle idare edilmektedir. Marx, burada açıkça gönüllülük üzerine şekillenmiş medenî Avrupa⁶⁰ ile gönüllü birlikteliğin olmadığı,

⁵⁹ Aslında Marx, Doğu toplumlarında toprakta özel mülkiyetin olmadığı konusunda emin değildir. Engels'e yolladığı 14 Haziran 1853 tarihli mektupta, Asya'da toprakta özel mülkiyetin olmamasını ilk olarak Müslümanlar'ın getirdiğini söylemektedir. Marx, Hindistan'da toprak mülkiyeti konusunun İngiliz yazarlar arasında halen tartışmalı olduğunu aktarıyor. Ancak Marx kendi bakış açısını doğrulaması ve tezlerine uygun olması sebebiyle toprakta özel mülkiyetin olmadığı yönündeki görüşü benimsemektedir. Karl Marx, *Marx to Engels in Manchester*, 14 June 1853, MECW Vol. 39, New York: International Publishers, 1983, pp.344-348, s.348; Karl Marx, "Marx'tan Manchester'deki Engels'e, 14 Haziran 1853", *Seçme Yazışmalar 1*, Çev. Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 1995, pp.92-96, s.94.

⁶⁰ Marx bu noktaya *Kapital*'in 3. Bölümünde tekrar döner ve gönüllü birlikteliğin Avrupa'daki yerini ele alır.

barbar Doğu'yu birbirinden ayırtmaktadır.⁶¹ Bu açıklama ve karşılaştırma bize Marx'ın despotizmin doğrudan nedenleri olarak sadece coğrafi ve iklimsel nedenleri görmediğini, aynı zamanda bazı kültürel etkenleri de işin içine kattığını göstermektedir.

Marx'ın tarihsel aşamalandırması ve toplum tiplerini tasnifi onun insan doğası ve insanî gelişmeye verdiği anlamla yakından ilişkilidir. Marx'a göre tarih insan ile doğa arasındaki mücadelenin ilerleyen aşamalarından müteşekkildir. Tarihin ilerlemesinin temel koşulu insanın doğa üzerinde egemenlik tesisidir. Marx, Batı'da gelişen üretim biçimlerini doğa üzerinde egemenlik kurdukları ve dolayısıyla tarihsel ilerlemeye katkı sağladıkları için olumlamaktadır. Ancak aynı tavrı binlerce yıl önce barajlar kuran, yağmuru tahmin eden, kanallar kurarak verimliliği artıran Doğu toplumları söz konusu olduğunda göstermemektedir. Marx, bu gelişmeleri insanın doğa üzerindeki egemenliği ve dolayısıyla ilerleme olarak görmemekte, doğa karşısındaki bütün bu başarılarla karşı bu toplumların durağan olduğunu iddia edebilmektedir.

Ona göre bu gelişmeler üretim ilişkilerinde bir değişime yol açmadığı için bir ilerleme oluşturmazlar. Zira tarihsel ilerleme ancak sınıfsal çelişkilerin ortaya çıkması ile gerçekleşebilir. Toplumsal dinamizmi toplumun sınıflara ayrılmış olması temin etmektedir. Bu bağlamda toplumda sınıfların belirmesine sebep olan özel mülkiyetin ortaya çıkması tarihin ilerlemesi açısından son derece önemlidir. Özel mülkiyetin, sınıfların ve toplumsal dinamizmin ortaya çıkmadığı Doğu'da toplumsal değişim yoktur. Aslında Marx'ın kendisinin dahi Doğu'da hiçbir değişimin olmadığı tezlerinden emin olmadığı görülebilir. O'nda çeşitli yerlerde Doğu'da temel değişimlere dair ifadeler bulunmaktadır. Örneğin Hindistan'da toprakta özel mülkiyetin olmamasını İslâm hukukuna bağlamaktadır. Bu iddianın kendisi dahi binlerce yıllık değişmezlik iddiasını çürütmektedir.⁶²

Marx kaynaklarının zayıflığı ve tutarsızlığı ile kendisinin bu kaynakları kullanma biçimi sebebiyle bütün bu yargılara ampirik bilgilerle ulaşılmış değildir. O'nun Doğu toplumlarına dair çözümlemesi tarihsel ve sosyal verilere dayanmaktan ziyade soyut ve mantıkî bir çerçevede şekillenen bir düşüncenin bazı ampirik örneklerle açıklanmasıdır. Engels, Marx'ın yönteminin salt soyutlama alanını aşır tarihsel örneklerle, gerçekle sürekli teması gerektirdiğini ancak kaynak eksikliğinden dolayı biricik elverişli

⁶¹ Marx, *The British Rule in India*, s.127; Marx, *Hindistan'da İngiliz Egemenliği*, s.591-592.

⁶² Bkz. Marx, *Marx to Engels in Manchester, 14 June 1853*, s. 348; Marx, "Marx'tan Manchester'deki Engels'e, 14 Haziran 1853," s. 94.

tarzın, mantıkî tarz olduğunu dile getirmektedir.⁶³ Marx da kendi yöntemine dair benzer bir değerlendirmede bulunmakta ve kapitalizmin tarihinin eleştirel bir incelemesinin önceki aşamaların açıklanmasını sağlayacağını dile getirmektedir. Marx'a göre insanın anatomisi maymunun anatomisi için bir anahtar olduğu gibi burjuva iktisatı da bize önceki aşamalarla ilgili anahtar sunmaktadır.⁶⁴ Zira en son aşama olan kapitalist biçim, bünyesinde diğer biçimlerin aşılmış formlarını da barındırmaktadır. Dolayısıyla Marx, kapitalizm öncesindeki ve dışındaki her şeyi kapitalizmden hareketle ele almış ve kapitalizmle sonlanacak şekilde kurgulamıştır.

Bu yaklaşımda kapitalizm Hegelci bir biçimde tarihsel gelişimin *gayesi* olarak kurgulanmaktadır. Evrimci bir düşüncenin özü olan bu yaklaşım tarihsel vakaları bu *gayenin* gerçekleşmesi yolunda evrimsel bir adım olarak değerlendirir. Bu bağlamda Marx, *Alman İdeolojisi*'nde idealist tarih anlayışını tarihi geriye doğru açıklama ve bir sonraki aşamayı bir öncekinin amacına dönüştürme hatasına düşmekle itham ederken⁶⁵ kendisi de aynı şeyi yapmaktadır.

Marx'ın Doğu toplumları hakkında yazdıklarının esas anlamını çıkarabilmek için onun hangi sorulara cevap olarak bunları yazdığını bilmemiz gerekir. Marx'ın temel sorusu modern toplumun doğuşu ve doğası ile ilişkilidir. Bu kapsamda Marx, Doğu toplumlarına dair çözümlemeleri, genel teorik ve özel ampirik noktalardan kendi tarihsel gelişim şemasını açıklamak için kullanmaktadır.

⁶³ Frederick Engels, *Karl Marx, A Contribution to the Critique of Political Economy*, MECW Vol. 16, New York: International Publishers, 1980, pp. 465-477, s.475-477; Friedrich Engels, "Karl Marks'ın Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkısı", *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar Cilt 1*, Ankara: Sol Yayınları, 1976, pp.613-623, s.620-623.

⁶⁴ Marx, *Economic Manuscripts of 1857-58 (Grundrisse)*, s.42-43; Marx, *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri Cilt 1*, s.41-42.

⁶⁵ Marx ve Engels, *German Ideology*, s.53-54; Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 38, 40.